

Veřejné mínění: problémy jeho měření a jeho místo v modelech společnosti¹

B. A. GRUŠIN
Moskva

Podobně jako jiné složky masového vědomí představuje veřejné mínění nestejnorodý, mnohovýrovný fenomén. Nepřihlížíme-li k různým přechodným formám a detailům, můžeme v zásadě mluvit o dvou základních „vrstvách“ jeho projevu (fungování):

a) o povrchové, maximálně aktualizované vrstvě, odpovídající tzv. operačnímu (operativnímu) masovému vědomí, tj. reakci veřejnosti na proměnlivé, rychle probíhající události a fakty života;

b) o hloubkové, fundamentální vrstvě, odpovídající (ve vymezeném smyslu) tzv. kultuře národa (obyvatelstva) — relativně stabilnímu souboru „symbolů víry“ a mechanismů lidského vědomí, který filozofové nedávné minulosti označovali neurčitým termínem „národní duch“ a jež současní sociální psychologové popisují přesněji jako postoje, hodnoty, systémy orientace, míru konformity atd.

Tato povaha veřejného mínění klade zvláštní nároky na úroveň a způsoby jeho výzkumu. Až dosud se vytvořily dva principiálně odlišné přístupy.

Prvý (jež můžeme plným právem nazvat *tradičním*) spočívá v tom, že veřejné mínění je sledováno výlučně na úrovni operativního vědomí veřejnosti, tj. zjišťuje se více či méně rozsáhlou sérií vzájemně prakticky nesouvisejících sondáží, jež jsou zpravidla věnovány izolovaným problémům politiky, ekonomiky, kultury atd. Není přitom využíván specifický jazyk odpovídající charakteristikám struktury masového vědomí.

Druhý přístup (jež bychom mohli nazvat ve vlastním slova smyslu *sociologickým*) si naopak klade za cíl postihnout některé stabilní struktury masového vědomí charakteristické pro různé typy sociálních společenství v rozličných (historických) obdobích jejich vývoje. K dosažení tohoto cíle může pochopitelně přispět i analýza výsledků měření veřejného mínění získaných tradičním způsobem. Avšak zvlášť musí být aplikovány samostatné výzkumné programy, které zahrnují například speciální (pro dané cíle vypracované) série sondáží veřejného mínění.

Prvý přístup k výzkumu veřejného mínění sahá svými kořeny až do konce minulého století. V současnosti jej používají především různé specializované instituce (tzv. ústavy veřejného mínění. Jejich činnost je významnou součástí politického a ideologického života mnoha zemí). Druhý přístup se v současné době teprve formuje, a to převážně v rámci teoretické sociologie, a je ve srovnání s prvním značně opožděn jak vzhledem k nahromaděnému empirickému

(1) Tato stať vznikla na základě referátu, který autor přednesl na mezinárodním semináři UNESCO *Sociální a kulturní indikátory v modelech světa* (Moskva, 1976).

materiálu, tak vzhledem k vypracování zásad popisu a analýzy zkoumaného objektu.

* * *

Veřejné mínění patří k takovým sociálním fenoménům, u nichž problém měření (včetně vypracování odpovídajících indikátorů) *není jednoznačně vyřešen* a závisí na rovině (tedy i na cílech a způsobech) analýzy. Oba přístupy, tj. tradiční a sociologický, přitom předpokládají nejen *různé indikátory*, ale též různé *třídy* indikátorů používaných pro měření veřejného mínění.

Nepřihlížíme-li k obsahovým prvkům masového vědomí (ke konkrétním předmětům figurujícím v masových výpovědích, úsudcích a názorech), pak tradiční výzkum veřejného mínění pracuje v zásadě s dostatečně vymezeným počtem ukazatelů, které umožňují zachytit zkoumaný fenomén v určitém „bodě“ (masová výpověď o určitém předmětu) či v určitém kontinuu „bodů“ (masové výpovědi o určitém počtu různých předmětů).

Mezi takové ukazatele patří například hodnocení samotného faktu existence či neexistence vztahu vypovídajících osob k předmětu, znak tohoto vztahu (můžeme rozlišovat souhlasné, nesouhlasné, v různé míře „kolísající“ či neutrální výpovědi), síla vztahu (stupeň souhlasu nebo nesouhlasu), stabilita vztahu (pevné přesvědčení, názorová nestálost), odůvodněnost vztahu (názor více či méně podepřený důvody), vzájemná souvislost jednotlivých výpovědí (především míra jejich rozpornosti či nerozpornosti) atd.

Důležitým specifickým rysem všech ukazatelů (pomineme-li obecnou složitost interpretace významu každého ukazatele se stanovením jeho kvantitativních ekvivalentů) je nemožnost jejich vzájemného srovnání, jejich vzájemná nepřevoditelnost, a tedy nemožnost integrace určitého počtu zjištěných významů jednotlivých ukazatelů. Všechny tyto „mínusy“ se projevují nejen při práci s dvěma nebo více ukazateli vtaženými k jednomu „bodu“ masového vědomí (například při společném hodnocení znaku a odůvodněnosti určité masové výpovědi), ale též při použití jednoho ukazatele sledovaného v rámci delšího či kratšího kontinua „bodů“ zahrnutých do výzkumu (například při zobecněném hodnocení znaku celého souhrnu výpovědí jednoho a téhož respondenta). Nepřekonatelné komplikace vznikají při analýze tehdy, jedná-li se o integrální hodnocení významů určitého počtu ukazatelů vztahených k určitému počtu masových výpovědí.

Soubory předmětů výpovědí, které se rozmnožují a mění od sondáže k sondáži, a uvedené zvláštnosti tradičního měření vyžadují, aby veřejné mínění bylo vždy hodnoceno jako unikátní, neopakující se stav masového vědomí, vztahující se k rovněž unikátní historické (momentální) situaci. Proto je také neobyčejně obtížné vzájemně srovnávat a integrovat výsledky získané v rámci různých sondáží veřejného mínění na podkladě různého obsahového materiálu a v různých obdobích.

Tím ovšem není řečeno, že tradiční, ve svých možnostech omezené indikátory nejsou vůbec schopny poskytnout jakoukoli všestrannější a spolehlivější představu o zkoumaném objektu. Naopak. Jejich prostřednictvím je možno zachytit nejrůznější stránky „operativního masového vědomí“. Jedná-li se například o měření efektivnosti hromadných sdělovacích a propagandistických prostředků (poskytujících, jak známo, množství vzájemně oddělených informací), je stěží možno najít spolehlivější způsoby hodnocení působnosti těchto prostředků než „bodová“ měření veřejného mínění či informovanosti veřejnosti.

Je však třeba uvědomit si reálné možnosti použití tradičních indikátorů, hranice jejich adekvátní (korektní) aplikace.

Totéž se týká indikátorů při sociologickém přístupu k veřejnému mínění. Tento přístup předpokládá za prvé vypracování samotných indikátorů, za druhé [což je ještě důležitější] vyjasnění *nejhlubší povahy masového vědomí*, tj. popis jeho morfologie, struktury a funkcí a především vymezení některých „základních“ složek jeho struktury.

K těmto složkám se obvykle vztahují takové „jednotky“, jako „poznatky“, „představy“, „hodnoty“, „normy“, „potřeby“, „požadavky“, „zájmy“, „nálady“ aj. Ponecháme-li stranou otázku oprávněnosti klasifikace uvedených „jednotek“ jakožto *elementárních* (třebaže je zřejmé, že se jasně oddělují na základě několika kritérií a evidentně se liší různým stupněm složitosti), zjišťujeme, že v závislosti na struktuře vlastního masového vědomí mohou v podobné úloze vystupovat především:

- a) „neutrální soudy“ (bylo by je snad možno označit jako „pozitivní“, a to nikoli ve smyslu kladného vztahu respondentů k posuzovanému předmětu, ale ve smyslu neexistence, neprojevení jakéhokoli vztahu vůbec);
- b) „soudy-názory“, implikující vztah respondentů k posuzovanému předmětu;
- c) „obrazné“ (především zrakové) představy o skutečnosti;
- d) „prvotní emoce“.

Veškeré ostatní složky zkoumané struktury, které obvykle figurují v analýze, je možné považovat buď za elementy psychiky, které „zabarvují“ elementy vědomí různými odstíny (náladami), anebo za složky vznikající na „průsečíku“ mezi racionálním a psychickým. Je možné považovat je také za složité (agregované) útvary, skládající se z většího či menšího počtu uvedených elementárních „jednotek“, jakýchsi empedoklovských prvků „země“, „ohně“, „vody“ a „vzduchu“. Ve struktuře masového vědomí mají v tomto smyslu zvláštní význam například již mnohokrát popsané „hodnotové orientace“, „postoje“ a „stereotypy“ a rovněž prakticky dosud neprozkoumané „linotypy“ masového vědomí. [2]

Sociologický výzkum veřejného mínění, založený na interpretaci hlubinných charakteristik masového vědomí, zásadně připouští aplikaci neomezeného počtu nejrůznějších ukazatelů při měření zkoumaného předmětu. Tyto ukazatele se vztahují k různým „stránkám“ veřejného mínění a je pro ně charakteristický evidentně odlišný stupeň obecnosti i různá „závažnost“ [z hlediska hodnocení systému vědomí jako celku].

Všechny ukazatele se však vyznačují jednou společnou zvláštností — umožňují hodnotit veřejné mínění nejen v jeho jednotlivých „bodech“, nejen v jednotlivých masových výpovědích, ale právě v jeho *celku*, jako soubory takovýchto výpovědí vytvářejících více či méně rozsáhlá „pole“ masového vědomí v té či oné společnosti.

Ve výzkumném projektu *Fungování veřejného mínění v městských podmínkách a činnost státních a společenských institucí*, který byl realizován pod vedením autora v letech 1967–1974 v Taganrogu, bylo použito například více než 200 ukazatelů tohoto typu.

(2) Na problém „linotypu“ se poprvé soustředila pozornost v průběhu teoretického rozpracování výzkumného projektu *Fungování veřejného mínění v městských podmínkách a činnost státních a společenských institucí* (viz „47 pjatnic“, vyp. I, IKSI AN SSSR — SSA, Moskva 1969, s. 64).

Na relativně vysoké úrovni zobecnění byly například ukazatele vyhodnocující rozsah veřejného mínění (okruh předmětů, o nichž se vypovídá), stupeň jeho homogenity (počet a objem masových výpovědí o stejném předmětu), stupeň konzistence (rozpornost či nerozpornost), časovou stabilitu, míru vyjádření (poměr latentních a zjevných forem), charakter vyjádření (spontánní a inspirované formy), sílu vyjádření (extrémismus, polovičatost, nesmělost atd.), zaměření (vztah konstatujících, hodnotících a konstruktivních výpovědí), míru shody s oficiálními stanovisky, propagandistickými symboly atd.

Mezi indikátory jiné, nižší roviny zobecnění, například v jedné z dílčích oblastí fungování veřejného mínění, již je poměr obyvatelstva k tisku, patří zejména takové ukazatele, které hodnotí počet odběratelů (předplatitelů) novin mezi obyvateli domu, počet čtených novin, motivy četby novin, motivy volby (preference) určitých novin, pravidelnost a úplnost četby novin, zájem o obsah dodávaných informací (oblast společenského života, typ sdělení, znak informace aj.), stupeň spokojenosti s novinami, operativnost novinových informací, jejich pravdivost, nové prvky v novinových zprávách, představy o základních funkcích tisku, vztah k různým funkcím tisku (tisk jako zdroj informací, jako kanál pro vyjádření veřejného mínění atd.).

Důležitým úkolem při vypracovávání sociologických indikátorů veřejného mínění je vymezení *významnosti*, tj. absolutního a relativního významu všech navrhovaných (možných) znaků a jejich *výběr* pro aplikaci v dalších měřeních.

Jinou, dosud nevyřešenou metodologickou otázkou je analýza vymezených „základních“ znaků z hlediska jejich vzájemného „*propojení*“. Vícenásobné korelace musí ukázat, které indikátory je možno považovat za relativně „nezávislé“, „samostatné“, a které za „nesamostatné“, trvale spojené s jinými. Přitom vycházejí najevo i podstatnější souvislosti, některé stabilní vazby, „řetězce“ ukazatelů, za nimiž se mohou skrývat dva svou podstatou vzájemně neekorespondující jevy, reálné závislosti (například funkční, kauzální aj.) mezi znaky a izomorfismus znaků. Jsou-li indikátory izomorfní, je třeba provést další redukce: z každé skupiny ponechat pouze jeden, celou skupinu „nejlépe reprezentující“ znak.

U skupin („řetězců“) vzájemně závislých znaků je vhodná speciální analýza, jejímž úkolem je v každém případě stanovit, které z ukazatelů jsou klíčové, určující ve skupině, a které jsou závislé, určované. Je samozřejmé, že pro další teoretickou a praktickou činnost je účelné používat pouze klíčové ukazatele (tj. pouze ukazatele identické v kauzálním řetězci s „příčinami“, nikoli ukazatele, které se v řetězci „chovají“ jako „následky“).

* * *

Přejdeme nyní k druhému problému uvedenému v záhlaví stati: *k vyjádření charakteristik veřejného mínění v modelech společnosti různého typu.*

Při zkoumání této otázky je třeba vyjít ze skutečnosti, že problém vypracování indikátorů pro měření různých sektorů, stránek a oblastí sociální reality není totožný s problémem využití indikátorů v modelech odpovídajících „úseků“ reality. Jde o dva různé úkoly, třebaže se jejich odlišnost často neuznává a bývají při výzkumu ztotožňovány. Konkrétněji řečeno, na indikátory prvního i druhého typu jsou — spolu s některými společnými požadavky — kladeny požadavky značně odlišné. V důsledku toho je aplikace četných ukazatelů, plně uspokojících z hlediska měření různých stránek a oblastí sociální reality, zce-

la nepoužitelná či nanejvýše problematická při konstrukci různých modelů společnosti.

Týká se to zejména ukazatelů, které jsou obvykle používány při sondážních měřeních veřejného mínění a jež jsme označili jako tradiční. Již zmíněná nemožnost jejich vzájemného srovnání a neschopnost poskytnout integrální obraz objektu prakticky vylučují možnost jejich využití v četných nyní vypracovávaných modelech společností, jež se vyznačují poněkud vyšší rovinou zobecnění, a především v různých prognostických (dynamických) modelech.

Nepoužitelnost metod tradičního měření veřejného mínění při vytváření zobecněných sociálních modelů má i hlubší příčiny. Vyplývají ze samotné povahy operativního masového vědomí, ze zvláštností jeho formování a fungování v soudobých typech společnosti, a zvláště pak ze specifické úlohy, kterou v procesu formování masových výpovědí (dané úrovně) hrají současné hromadné sdělovací prostředky, přesahující svým působením různé národnosti a sociální hranice. Je-li pravda, že v dané „vrstvě“ vědomí veřejnosti je zpravidla obtížné přesněji zjistit existenci obecných vlastností (rysů) na podkladě výsledků dvou sondáží provedených v souvislosti s různými otázkami v téže společnosti, pak je nepochybně pravdivý i závěr, že v podstatě velmi podobné mohou být výsledky dvou sondáží týkajících se jednoho problému a provedených ve dvou podstatně sociálně ekonomicky odlišných společnostech.

Využití sociologie veřejného mínění při modelování sociálního fungování a rozvoje společnosti vedlo k určitým pokusům o překročení úzkého horizontu tradičního výzkumu veřejného mínění. Podobné tendence se v posledních dvou desetiletích výrazně projevíly v činnosti nejrozvinutějších institucí veřejného mínění na Západě — v činnosti Gallupova ústavu v USA, Francouzského institutu veřejného mínění aj. Jejich výrazem se stala především široká praxe panelových měření veřejnosti a pokusy interpretovat takto získaná data jako určité podstatné charakteristiky, příznačné nejen pro veřejné mínění, ale též pro společnost jako celek.

Maximem, jehož se však podařilo dosáhnout, byly určité dynamické řady, svědčící o změnách v jednotlivých „bodech“ masového vědomí. Tradiční technika měření používaná v panelových průzkumech, nemožňuje přejít na širší „pole“ (úseky, sektory) reality ani zhodnotit „závažnosti“ získaných dat v porovnání se souborem jiných dat (z jiných pramenů) či jejich reprezentativnost vzhledem k systému vědomí jako celku. Současně zůstává nanejvýše problematická i možnost využití takových údajů pro jejich „náhodný“ charakter, konkrétní formu apod. v zobecněných modelech různých typů společností.

Při aplikaci indikátorů veřejného mínění (stejně jako všech ostatních indikátorů) v různých modelech je nutno zvážit *typ těchto modelů*. Indikátory vhodné pro jeden typ modelu mohou být zcela nevhodné pro modely jiného typu. Nejpresnější jsou v této souvislosti zřejmě typologie modelů založené na kritériích *předmětu, roviny a cílů* modelování, tj. na odlišení modelů zachycujících strukturu, fungování či vývoj objektu (společnosti) od takových modelů, jakými jsou například modely světa jako celku, modely skupin zemí, různých společností (jako celků), jednotlivých sfér života společnosti atd., a konečně od modelů deskriptivního, normativního, prognostického a jiného charakteru.

Problém aplikace indikátorů veřejného mínění (stejně jako všech ostatních indikátorů) v různých modelech úzce souvisí s volbou omezeného počtu těchto indikátorů a vyřazením přebytečných ukazatelů.

Je známo, že v současné praxi modelování — a dokonce při konstrukci neúplných, dílčích modelů (například životního stylu) — jsou neustále vytvářeny systémy ukazatelů čítající až sto i více jednotek. Současná sociální věda —

přes halasné vyhlašování systémového přístupu ke společnosti — neučinila v tomto směru uspokojivé kroky. Předmět, zkoumaný dříve biology, fyziology a ve sféře samotného společenského vědění K. Marxem, není ještě zřejmě dostatečně zvládnout. Na základě představy o biologickém organismu jako systému mohli například paleontologové, počínaje Cuvierem, hrdě prohlašovat: „Dejte nám kost a my vám řekneme vše o daném organismu.“ Sociologové se však dosud něčím podobným nemohou pochlubit. Při popisu společenského organismu analyzují stovky jeho složek, přičemž s obdivuhodnou tvrdošíjností trvají na tom, že barva vlasů a očí nebo délka ukazováku tohoto organismu je pro pochopení jeho podstaty stejně důležitá jako jeho genotyp či charakteristiky činnosti jeho srdce a mozku.

Podobná analogie zůstává ovšem stejně jako každá jiná vždy pouhou analogií. Vyžaduje četné dodatky a zpřesnění. Především nelze ignorovat onu (pro marxistu) triviální tezi, podle níž jsou sociální systémy oproti biologickým neporovnatelně složitějšími přírodně historickými útvary a mohou být pouze podmíněně popisovány termíny „organismů“. Přesto se jen obtížně zbavujeme pocitu, že empirická sociální věda musí rovněž všemožně usilovat o dosažení stavu, kdy bude moci říci: „Dejte mi dvě nebo tři desítky „kostí“ a já vám řeknu všechno o daném společenském organismu...“

Celý problém spočívá v tom, *kde* hledat a *jak* najít tyto podstatné složky sociálních systémů, které odpovídají společnosti jako celku a širším sociálním útvarům.

Odpověď na prvou otázku (kde?) zjevně vyžaduje analýzu založenou na ideji *hierarchie podsystémů*, vytvářejících soudobé typy společností. Přitom je třeba mít na mysli nikoli hierarchii ve smyslu vztahů vzájemné podřízenosti či nadřízenosti systémů či ve smyslu funkčních vazeb mezi těmito podsystémy, tedy ve smyslu determinovanosti jedné skupiny ukazatelů (například kulturních) jinou skupinou (například ekonomických) ukazatelů, nýbrž hierarchii ve smyslu reprezentativních vlastností různých podsystémů z hlediska vyjádření podstatných charakteristik systému jako celku.

Respektujeme-li toto hledisko, můžeme zcela nově posuzovat možnosti využití indikátorů veřejného mínění při sociálním modelování anebo — v širším měřítku — při výzkumu masového vědomí jako celku, zkoumáme-li toto vědomí na úrovni logických jednotek, jimiž je vytvářeno, nebo na úrovni jeho vyjádření prostřednictvím různých jazykových reálií (jazykových systémů). *Můžeme plným právem předpokládat, že takové indikátory veřejného mínění lze považovat nejen za pomocné, doplňující ukazatele* (vzhledem k ekonomickým, sociálním a jiným ukazatelům), *tj. za ukazatele dotvářející obraz „povrchové“, ale též za plně autonomní indikátory, podávající představu o celém obrazu i bez zavedení jiných tříd ukazatelů* (ekonomických, sociálních, kulturních apod.) *do modelu*. Taková hypotéza je založena na analýze vztahů masového vědomí jakožto jednoho ze sociálních podsystémů k ostatním podsystémům společnosti(3).

(3) Viz Grušin, B. A.: *Logičeskije principy issledovanija massovogo soznaniija*. Voprosy filosofii 1970, No. 7, 8.

Je možno předpokládat, že jako analogických podsystémů se podaří využít i některých jiných sociálních struktur, například systému životního způsobu (přirozené za předpokladu, že tento pojem bude dostatečně jasně vymezen a ztratí svůj vyložený konglomerativní charakter, jež v pracích četných autorů má). Této práci však musí předcházet důkaz, že navrhované podsystémy jsou dostatečně reprezentativní, tj. že jsou situovány ve „vyšších“ rovinách uvedené hierarchie podsystémů v systému „společnost jako celek“.

Masové vědomí je vytvářeno současně všemi existujícími sociálními strukturami — ekonomickou (postavení lidí ve výrobním systému), sociálně majetkovou (postavení lidí v systému spotřeby, materiálního zabezpečení), sociálně kulturní (postavení lidí v systému, který bývá často označován jako „životní způsob“), politickou, ideologickou a dalšími. Masové vědomí tak představuje určitou „absolutní podstatu“, již nelze redukovat na žádný ze systémů, jimiž je vytvářena, a jež navíc ve „zrušené“ podobě (v hegelovském smyslu) *představuje nejpodstatnější vlastnosti těchto systémů*.

Uvedená okolnost (jež ovšem vyžaduje další analýzu a podrobnou verifikaci) dodává sociologickým ukazatelům masového vědomí charakter velmi podstatných indikátorů, které z hlediska možností využití v globálních modelech společností různých typů v určitém smyslu *eliminují* ostatní třídy ukazatelů. Na pozadí sociologických ukazatelů masového vědomí se ostatní indikátory stávají zřejmě přebytečné a mohou si zachovat význam pouze při korekci navrhovaných modelů a při jejich konkretizaci v určitém směru.

Druhá otázka — jak najít omezený počet ukazatelů nezbytných pro modelování (v rámci zvolené struktury) — se ve srovnání s otázkou „kde“ jeví jako méně významná a podstatně jednodušší. Stejně jako v mnoha podobných situacích je i zde použitelný postup od počátečního, maximálně širokého souboru ukazatelů (za předpokladu objasnění jejich vzájemných vztahů a mnohonásobného „zvážení“ každého ukazatele v empirických situacích) k omezenému výběru ukazatelů, které dostatečně reprezentují celou třídu.

V již zmíněném (taganrogském) projektu byl realizován první krok k vypracování takových indikátorů. Záměr má však ještě velmi daleko ke svému dokončení.

Je třeba dodat, že využití indikátorů třídy „masové vědomí“ při konstrukci modelů společností má (stejně jako u indikátorů všech ostatních tříd) evidentně omezený charakter. Připadají v úvahu zejména deskriptivní modely bez jakékoli prognostické orientace (protože systém „masové vědomí“ se samočinně nevyvíjí). Nesporně větší možnosti se odкрývají při vypracování modelů, které umožňují „vertikální“ i „horizontální“ srovnání (srovnávací analýzu) různých typů společností.